वेणी संहार टीका

पत्राणि २८ (नाटकम्)

(अपूर्णम्)

२८ पत्राणि

नं० ४२१-प बस्ता २१

वेणी संहार टीका

(नाटकम) पत्राणि २८ (अपूर्ण)

५२१ नं० ५२१

अवलेपः स्मृतो गर्व इति विश्वः। दोहदो दोहदस्त्विति प्रसिद्धः। प्राणा एव द्रविणमिति रूपकं। संस्तम्भ्यतां स्थिरीक्रियतां। वीभत्सो भयानकः। प्रहरणमस्त्रं। चुंवितः संवद्धः। शिखरमग्रं।।
वैजयंती पताका। कलेवरं शरीरं। तोमरोऽस्त्रभेदः। पीवरं मांसलं। क्षतजं रक्तं। रभस आवेगः। तं गंतुं। शीलं यस्य स्मरभंजामी। अपघतः सहितोः कोष्णं ईषदुष्णं कोष्णं कवोष्णमंदो-
ष्णमित्यमरः। तस्य दुःशासनस्य वक्षसो हृदयादसृक् मया पीतमित्यन्वयः। करजो नखः। मां नुतिर्भीमः। संवाहितो मिलितः। न्यग्रोधो वटुपादपः इत्यमरः। आपाचितता-
ऽवहंतं स्वपमुपस्थितस्य जनं। हरिचन्दनं चन्दनभेदः। परिणामो विपाकः। प्रवेक्ष्यति प्रवेशं कारयिष्यति। छन्नमित्यादौ वाणीयतामिति शेषः। दत्वेति। पार्थाद्भयं द-
त्वा पितृद्रोहेण सिंधुराजो नरच्छिन्न इत्यन्वयः। भीमसेनेन प्रतिज्ञां पूरयित्वा कर्म कृतमित्यन्वयः। अरीणां दुःसाध्यां दुःखसाध्यां तरणामिव कर्म अतिशीघ्रं कृत[illegible]मि

१

श्री· त्यर्थः। लघुमितिपाठे प्रतिज्ञाविशेषणं· वक्तृतोऽगुवीमपि लघ्वीमिवेत्यर्थः। एतावतापि दैवं कुनुकुलविमुखं नाहं मन्ये· अपि तु परमपि करिष्यतीति भावः। कुनुकुल
निधने इति पाठे। कुनुकुलनाशे सकामं पूर्णमनोरथं दैवं नाहं मन्ये इत्यर्थः। मदेन मत्ततया कलितः संवृद्धः। करेणु हस्ती· मकटः स्मृ टरकः शालः· शंकुः तनु ह्रस्व मा वा
वशोऽयं वा। शालः शंकुः तनुर्मत इति विश्वः। अनोकहः कुटः शाल इत्यमरः। हे राजन् त्वमपि। आकाशे इति काव्यस्य त्वतपायत्रपात्रं नैव प्रवेश्यते। आकाशे करं दत्वा
आकाशे लक्षं वद्धं इति वा आमतइतिमरतः। अनारूढस्यागतस्य स्वैरं मंदं यथा स्यादेवं। वाहोऽश्वः। वाजिवाहार्वगंधर्वेत्याद्यमरः। मनोरथं च· मनोरथमप्यूढोऽहमस्य
मारइतिशेषः। पापं नाशारूपं· नाम संभावनायां· क्रोधस्तु नास्ति करुणापि न लज्जापि नेत्यन्वयः। करुणापि नेत्यत्र नकारस्यावृत्तिः। यद्वा क्रोधो नं नापि करुणं न च शिव

ते स्त्रिल ज्ञोतिपाद्य ॥ युक्तो पो जितः हिरवधारितः मयैव त्वं न लालितो । विज्ञासं न नीतः मया कीदृशेन वृथा गजेन निःफलज्येष्ठेन । तस्यैव वक्षो मैने विबोधितो ऽस्मि मोहंग
तो ऽस्मि । कीदृशैः प्रदावज्र कृतैः । दौःशासनी दुःशासनसंबंधिनी । तामेव शय्यां नाधिशायितो हं तत्रैव नशायितः । अधिशीङ्स्थासां कर्मेत्याधारं कर्म हकोदरो वा नाधिशायि
तस्तामेव शय्यामित्यन्वयः । रक्षणीयेन रक्षणार्हेण दुःशासनेनोपहारेण हं रक्षित स्तवयेति शेषः । अपिनामेतिः नामसंभावनायां । त्युरपि मे भवेत्तन्न च हकोदरोहं
नाम भवेदिति प्रार्थनायां लिङ् । वृणो पुष्टस्ते पुनः द्वापापद्विकापाटीति प्रसिद्धातपाले हृतकायः । मुद्गरकवाक्ये । आर्ष्याः अद्यापि नाम कस्मिन्नुद्देशे मारथिर्द्वितीयो युधा
मि महाराज दुर्योधनो हर्षेन हिवा । कथं वा प्रेक्षाधिकतरं नुदंति । तत्र खः चेते पि जानेति भवत्वन्यतो गत्वा पृच्छामि एतेषां वदृपरिमंडलानां पुरुषाणां समं हो हर्यते

भवत्वत्र गता पृच्छामि· कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहाराहतस्य घनसन्नाहजालदुर्ग्राह्यमुखैः कंकवदनैर्हस्याच्छल्यानुद्धरंति तन्न खल्वप्येते जानंति· भवत्वन्यतो गत्वा
2 पृच्छामि· अयमपरो बहुप्रहारव्रणितकायोऽकृतव्रणबंध एव योधसमूहमध्ये शून्यासनं तुरंगममुपालभ्योपालभ्य रोदिति नूनमेतेषां स्वामीह समरे
हतस्तन्न खल्वप्येते जानंति· अन्यतो गत्वा पृच्छामि· एते बहुतराः संमिलिताः वीरमनुष्या हंस(?)तेन स्वच्छगत्वा पृच्छामि· हं हो जानीत यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुना
थो वर्त्तत इति· कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदंति तन्न खल्वप्येते जानंति· हा हा कथमेषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रं प्रेक्ष्य रक्तांशुकयुगने पथ्यया सर्वांगमनु
षण्णया वध्यासमनु[illegible]म्रियते साधु वीरमातः साधु आर्ये वीरमातर्मा त्वन्यस्मिन्न[illegible]पि जन्मांतरे विनिहतपुत्रका भविष्यसि· हा हा तिकरुणं खल्वत्र वर्त्तते· शिवः
२

सर्व एव कालावस्थानुरूपमनुभवन्भागधेयविषमशीलतयाबाष्पपर्याकुलोजनो दृश्यते तत्किमिदानीमत्र पृच्छामि कं वा उपालभे। भवतु दैवमुपालभे। हंहो दैव एकादशाना
मक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्राता शतस्य भर्त्ता गांगेयद्रोणशल्यांगराजकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य सकलराजचक्रस्य पृथ्वीमंडलैकनाथो महाराजो दुर्योधनो
न्विष्यते ऽन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्देशे वर्त्तत इति। अथवा किमिति दैवमुपालभेय तस्तस्य खल्वेतन्निर्भर्त्सितविदुरवचनबीजस्यावधीरितपितामह
हितोपदेशांकुरस्य शकुनिप्रोत्साहनाभिरूढमूलस्य अतुग्रहघृतविषशाखिनः संभृतस्य चिरकालसंवृद्धवैरलताजालस्य पांचालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं
परिणमति। अम्भोयं यथा चैष दिविभरलप्रभाभास्वरसंगलितमस्तकिरणप्रसरतराशकचापप्रदिनदशदिङ्मुखो वालकेतुवंशोऽयं दृश्यते तथा तर्कयामि अवश्यं

3 मेतेन महाराजदुर्योधनस्य रथोद्देशे नम्र वितव्यं भवत्कृपमर्पामि· कथमेष देव एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो महाराजदुर्योधनो ऽश्लाघनीयः आकृतपुरुषवस्त्रमात्रुपविष्टस्तिष्ठति
ऋतुं तस्य स्वत्वेन तस्यां चाली केशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति· अत्र परिमंडलं मंडली· कंकवदनं संदंशिका· रणबंधइति पाठे रणबंधः संग्रामानुबंधः। नेपथ्यं प्रसाधनं·
नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनमित्यमरः। बध्यापुत्रवध्या· भागधेयं भाग्यं· भागरूपनामभ्यो धेय इति धेयप्रत्ययः। शीलतयाकान्तावस्थानुरूपमित्यन्वयः। विदुरोमंत्री
पितामहो भीष्मः। आलवालं थलमिति प्रसिद्धं· अम्भोधरो देशीज्ञानार्थो ऽर्थाधीनं वा· आस्वरः· प्रकाशकः संगलितः संबद्धोयः सूरकिरणआदित्यतेजः। उत्तमरत्न
तेजोभिरिंद्धनुरारभ्यत इति रत्नपरीक्षा· उद्देशः प्रदेशः। प्राकृतः पामरः। स्वागतं कुशलं· सुंदरकवाको· सारथेकुतः स्वागतं निवेदयममागमनं देवस्य· जयतिदे शिवः

वः। कच्चित्कामप्रवेदनहृत्यमरः। तेन कथयेत्यर्थः। सुन्दरकवाक्ये देव कुशलं स्वामिनः शरीरमात्रके नैव। धौरेयाश्च भग्नाः। धुरं वहंतीत्यर्थे। धुरो यड्ढकाविति। किं धौरे यइति साधु। सुन्दर
वाक्ये। देवन हि रथो भग्नो स्यास्या कं स्वामिनो मनोरथः। यद्देवमाज्ञापयति। अपनीयदूरीकृत्य। सुन्दरवाक्ये दिष्ट्या महाराजस्य मुकु ट महामतिप्रभावेनापगता मे बाराब्वरणा
वेदना। शृणोतु देवः शृणोतु सारथिभ्रंश आस्तीदानीं कुमारदुःशासनवधेति। कृतः स्वामिना दुःशासनवधः। अथ किंस्वित्किं पार्थ कामितिमरतः। सुन्दरकस्य वाक्ये। शृणोतु देवः
शृणोतु सारथिभ्रंशः। आस्तीदानीं कुमार दुःशासनवधामर्षितेन स्वामिना गराजेन रुतकुटिलभ्रुकुटीभंगभीषणो मनजज्जाट्यवहेनाविज्ञातसंधानतीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तशरसं
पातवर्षिणाभियुक्तोसौ दुराचारदुःशासने वैरी। अत्र संपातश्चासारः दुराचारेत्यत्र दंदसमासः। सुन्दरक...तो देव अपवल्ल मिलद्दीप्यमानक रितुरगपदातिपदसमुद्भूतवहल

ध्वलीनि करेणापर्णीस्तगजघटासंघातेनोत्थितेन घनांधकारेणांधीकृतमुभयबलं प्रणष्टं गगनांगनं कृत्वापिहितमपि न दृश्यते । ततो देवद्रूएकष्ठधनुर्गुणास्फालनटंकारेण गम्भीरभी
षणेन नभस्तलापूरिणा जायते गर्जितप्रलयजलधरोणीति । ततो देव द्वयेषामपि तेषामन्योन्यसिंहनाद गर्जितपिशुनानां विविधमन्त्ररूपप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युच्छ
टाभास्वरं गम्भीरस्तनितचापजलधरं प्रसरच्छरधारासहस्रवर्षि जातं ततस्समरदुर्दिनं । आब्रह्मपर्यन्तरतस्तोगतः । आस्फालनेन पश्चं कारस्तेन सिंहनाद एव गर्जितं तस्य पिशु
नानां मुहु चक्रानेः पिशुनेरखलसुचक्राविततमरः । मकूठमुपचितेः कवचैसन्नाहः स्तनितं गर्जितं धारासंपात आसारः इत्समरः । मेघछत्रेन्हि दुर्दिनमित्यमरः । वृन्दारकयात्रैः । त
तो देव एतस्मिन्नेतरे जेष्ठस्य भ्रातुः परिभवशंकिना धनंजयेन वज्रनिर्घोतो द्योविषमरसितद्याज प्रक्षिप्तमहावानरस्कंधं गमसंवाहनो व्याकुलेवासु देवशंखचक्रासिगदांछि शिव

नवतर्वाहुदंडआपूरितपांचजन्यदेवदत्ततारसितप्रतिरवोद्गुरितदशदिङ्मुखकुहरः प्रापितस्तमेवोद्देशं धनंजयस्यैव रथवरः। अत्र वज्रास्त्रनिर्घातविघट्टोषउच्चैः शङ्खस्तद्द्विप
मंरासितं यस्य स तथा। शंखो लक्ष्मीपतेः पांचजन्य इत्यमरः। देवदत्तोर्जुनशंखः। तारउच्चः। भरितेति तारकादित्वादितच्। सुन्दरकवाक्ये। ततो देवभीमसेनधनंजयाभ्यामभियुक्तं पितरं
प्रेक्ष्य स संभ्रमो मामुक्तविगलितमवधूपरत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टकठिनकोदंडजीवादक्षिणहस्तनिक्षिप्तशरपुंखविघट्टनात्वरितस्तमेवोद्देशमुपगतः कुमारवृषसेनः।
अत्र आमुक्तः परिहितः शीर्षकं टोप्परइतिख्यातं। शीर्षकं शीर्षरक्षं च शिरस्त्रे इत्यमरः। जीवा। पतंचिका। सुन्दरकवाक्ये। ततो देवस्ते गते नैव कुमारवृषसेनेन महदाश्चर्यं कृतं
वैदूर्यशिलाशपाणसमुल्लिग्धशल्यवेधैः कठिनकंकपक्षकृक्षमाननैः शिलानिशितमांसलोज्ज्वलैः पथ्याकुसुमितस्तरुवरः शिलीमुखैस्तथा प्रच्छादितो धनंजयस्य रथवरः। अत्र वै

५

दुर्यमणिधिलामणिविशेषः। शल्यबंधोबाणभेदः। कंकः काकारीति प्रसिद्धः पक्षी· शिलायां यन्निशितं निघर्षणं तेन मांसलैः स्निग्धै रत एवोज्व लितैः। शिलीमुखो बाणभृंगा विसमरः।
5 सुंदरकवाक्ये· ततो देव तीक्ष्णमोक्षानिक्षिप्तनिशितशरसंपाताभिघातजातमन्युना धनंजयेन तेष द्विहस्य भणितं· अरे रे वृषसेन रपितुर पितावल्लतेयुक्तं मम परिकु
पितस्य पुरतः स्थातुं किं पुनर्भवतो बालकस्य तद्दूरे गच्छापरैः कुमारकैः सह गत्वा आयोधयेति· एवं च निशम्य गुरुवचनाधिक्षेपजनितकोपोपरक्तमुखमंडल
भृकुटिविजृंभितनेपथ्यधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकरैः सुतवधकातरमणैर्निर्भर्त्सितो गांडीवी बाणैर्न पुनर्दुष्टवचनैः। अत्र विजृंभितं कृतं· सुतवधेऽर्जुनसुतस्याभि
मन्यार्वधे· निर्भर्त्सितो धर्षितः। सुंदरकवाक्ये· ततो देव निशितशराभिघातजातमन्युना किरीटिना चंडगांडीवजीवाशब्दविनिर्जिततनिर्घोषघोषेण विज्ञातबाणनिपतनप्रतिबि शिवः

द्दर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिक्षावलानुरूपं किमप्याश्चर्य्यं॰ अत्र प्रस्तुते कृतं शिक्षाभ्यासः। सुन्दरकवाक्ये। ततो देवनन्ता हर्षं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमाविभा
वितनूणीरमुखधनुर्गुणागमनागमनशरसंधानतीक्ष्णमोक्षचटुलकरतलेन कुमारहर्षसेनेन स विशेषं प्रस्तुतः समरकर्मंतिः अत्रा विभावितोऽप्रकाशितः तूणीरं नोन
इति ख्यातं च टुलमनोज्ञं कुशलं वा प्रस्तुतः आरब्धः। आरंभ उपक्रमः समरकर्मंतिरिति पाठे समरएव कर्मांतः कामतरिति प्रसिद्धः। सुन्दरकवाक्ये। ततो देवअत्रांतरे विमुक्त
समरव्यापारो मुहूर्तं विश्रामितवैरानुबंधो द्वयोरपितयोः कुनुपांडवराजवलयोः साधुकुमारहर्षसेनसाधि तिकृतकजनकलो वीरलोकोऽवलोकितुंप्रवृत्तः। अत्र विश्रामितउ
पशांतः। सुन्दरकवाक्ये। ततो देवअत्र दधीरितसेकनराजधानुष्कचक्र[illegible] समरकर्मीरंभेनहर्षरोषकलुषासंकटे वर्त्तमानस्य स्वामिनोऽगराज

स्मृतिपतिताशस्य इति मद्भ्रमसेने· वाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमारहृषसेने। अत्र धानुष्को धनुर्द्धरः। धनुः प्रहरणमस्येत्यर्थे प्रागष्टतेष्ठक् इति कप्रत्ययः। सुतविक्रमदर्शनेनह
र्षः शत्रुदर्शनेन रोषः। बालस्य महाबलेन युद्धात्कं तुरणमिति रसत्रयमत्र। यद्गतिः पंक्तिः। सुन्दरक वाक्ये। ततो देवउभयबलविमुक्तसाधुकारामर्षितेन गांडीविना तुरगेषुसा
रथ्यौरथवरेधनुषि जीवायां न रेंद्रकुललांछने। सितातपत्रे समं व्यापारितः शिलीमुखासारः। अत्र लांछने चिन्हे। सितातपत्रेश्वेतछत्रे· सममेकदैव। सुन्दरक वाक्ये।। त
तो देवचक्रवर्त्तिनरे विरथः कुमारहृषसेनो· कनगुणकोदंडः परिभ्रमणमात्रव्यापारो मंडलाग्रेण। विचरितुं प्रवृत्तः। अत्र मंडलाग्रेणारवड्गेन सहार्थेतृतीया। कौक्षेपको मं
डलाग्रः करवालः कृपाणवदसिः इत्यमरः। सुन्दरक वाक्ये। ततो देवस्वामिनामुत्तरथ्या विध्वंसनामर्षितेनागसि तमीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनंजयस्योपरि शिलीमुखासारः।। शिव

कुमारोपिपरिजनोपनीतमन्यंरथमारुह्यपुनरपिप्रवृत्तोधनंजयेनसहायोधितुं।अत्रान्तरेयोधितुंयुद्धंकर्त्तुं।सुन्दरकवाक्ये॥ततोदेवमणिंतंचकुमारंवृषसेनेनन्त्रारेरे
तातधिक्षेपकारकमुखरमध्यमपाण्डवनममशरासारास्तवशरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्निपततीतिभणित्वाशरशतसहस्रैःपाण्डवशरीरंप्रच्छाद्यसिंहनादंविचरितुंप्रवृ
त्तः।अत्रप्रच्छाद्यआप्यविचरितुंकर्त्तुंप्रवृत्तंवृषसेनेनेतिशेषः।सुन्दरकवाक्ये।ततोदेवतंशरसंपातंसमवधूयअनिशितशराभिघातजातमन्युनाकिरीटिनागृहीतारथो
संगा त्कुरात्कनककिंकिणीजालझंकाराविणीमहामेघोपरोधविमुक्तनभस्तलतिमिरजमुखाविविधरत्नप्रभाघटितशीर्षभीषणारमणीपद्दीनाममहाशक्तिर्विमु
क्ताकुमाराभिमुखी।अत्रकरात्छहायमानं।भीषणाना·विचित्ररमणीयतास्वभावादेव।सुन्दरकवाक्ये।ततोदेवतांतांहृष्टांप्रज्वलन्तींशक्तिंप्रेक्ष्यविगलितमंगराज

राजस्य हस्तात्सशरं धनुर्हृत्वा धीरः सुलभोत्साहो नयनाम्बु सलिलं च स्मितं सिंहनादं च कोदण्डेण कण्डुःकण्डुः करमिति सत्वा आकृष्टं कुरुबलेन · अत्र स्मितं प्रहितं · सिंहस्य च नादं यथा
सात्वषा सुन्दरकवाक्यैः ततो देवकुमारेण कर्णपुटे निशितक्षुरप्रबाणेर्दूरं निर्धार्त्य पथ एवागच्छन्ती भागीरथी भगवता विषमलोचनेन त्रिधा कृता शक्तिः । अत्र निर्धा
ताविति स · भागीरथी गंगा · विषमलोचनेन हरेण · गंगापिहरेण त्रिपथगा कृतेति भावः । सुन्दरकवाक्यैः ततो देवेन तस्मिन्नन्तरे कलमुखरवेण वीरसाधुवादेन तारितः सम
रतूर्यनिर्घोषः सिद्धचारणगणप्रमुक्तकुसुमप्रकरेण संछादितः समरांगणे भणितं च स्वामिनां गराजेन भो वीर तं कोदण्डं समाप्य एवं तत्वमस्य समरव्यापारस्य स्त्रनुमन्य
स्वपत्नमाचमेव प्रेक्षावस्था वत्स वयाचार सम्भ्रमपुत्रस्य धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वं तवाप्येतल्लोकेषु श्लाघ्यमिति · सुन्दरकवाक्यैः · ततो देव विश्रमिता यो ध्यापारोऽस्तु पूर्वं विश्रामितज शिवः

नवैरानुबंधो ह्याव पि प्रेक्षकौ जातो भीमसेनांगराजौ· अत्र विश्रमितं उपशांतः प्रेक्षको द्रष्टा· सुंदरकवाक्ये· ततो देवशक्तिखंडनामर्षितेन गांडीविना मृणितं· अरेरे दुर्योधन भ
सुरवाः कुरुयोधा अविनयनौकर्णधारकर्णदुःशासनाभिवर्षिणिर्मम रथे मिलितामया स्वस्त्येमम पुत्रो भिमन्युर्बाल एकाकी व्यापादितः अहंपुनर्युष्माकं प्रेक्षका नामेवैतं
कुमारं वृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि तत् क्रियतां श्रियतां मिसास्फालितं तेनवज्रनिर्घातो द्यापगमी रजीषं जीवारवगांडीवं स्वामिना विसर्जीकृतं कालपृष्ठं· अत्र
अविनयनौ रितिनिरूपकं· प्रेक्षकाणामिति अनादरे षष्ठी· तेन भवतः प्रेक्षकान नादृत्ये सर्पः स्मर्तव्यः स्मरणार्हः शेषोऽवसानं यस्य तं तथा च स्मरणमात्रावशिष्ट
मित्यर्थः सुंदरकवाक्ये· ततो देवप्रतिषिद्धभीमसेनसमरकर्मा रंगेन गांडीविना रचितेंगराजवृषसेन रथकूलं कषे द्वबाणनघो· ताभ्यां ताभ्यामप्यन्योन्य दर्शितनि

8

तशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः सदुराचारमध्यमपांडवः। अथ कुलं कथे तीर्थे· सर्वकुलान्नकरी षेषुकपइतिरवचलपः स्विसनव्यपस्येतिमुक्त्रः· सुंदरकवाक्ये· ततो देवगांडीवता
रत्नसितमांसत्त्रिघोषेणा विज्ञातबाणवर्षेण तथा च रितं पार्थेनयथाननमस्पत्तं नदिशो नभरणीनस्वामीन तेषां रथाः नसारथिनै कुमारो न खलु किमपि लक्ष्यंते
सुंदरकवाक्ये· ततो देवअतिक्रांते शरवर्षे पांडवबले विमुक्तनादे सांकंदे कौरवबले हा हतः कुमारो वृषसेनो हा हत इति महान्कलकलउत्थितः। सुंदरकवाक्ये· ततो
देवमहत्सावेलपा अहं प्रेक्ष्य हतसारथितुरंगमं लूनातपत्रकेतुवंशं स्वर्गपरिभ्रष्टमिव सुरकुमारकमेकेनैव मम मर्मभेदिना बाणेन भिन्नदेहं रथमध्ये परिक्षिप्य
तं कुमारमागतः। अथ केतुश्चिन्नं कुमारं प्रेक्ष्याहमागत इत्यन्वय। प्रयोतेकुरु। मर्मांकंदत्ताष्टं वा नेत्रं पच्चत तथा· पर्यापं तु यभेर्कस्माच्च त्नोशक्तेनिवारणे · शिवः

इति विश्रब्धः । अचिरोदितचंद्रवत्कांतं रम्यं उज्झितमानमुदग्ध्वत् । एतादृशमप्याननं तव प्राणापहारे विनाशेऽपरिवर्जितदृष्टिविपरीतदर्शनं कथं करोति न ह्यस्ववशेन वक्त्रमो एतद्दर
यमिसन्नयः । दृष्टेनेत्याह वत्क्रियते । सुंदरकवाक्ये । ततो देवस्वामिना तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमश्रुजातमुज्झितानपेक्षितपरमसुंदरमाभियोगेनाभिमुक्तोध
नंजयः । तं च सुतनवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं वं तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपांचालप्रमुखैरंतरितो धनंजयस्य परपवरः । अश्रांतदितः पिहितः । सुंदरकवाक्ये । ततो देवशर्म्येनमु
त णोमयि राधेयस्खलितनतुरंगमोऽभग्नकूबरस्तोरपोनकोऽप्यावोऽर्जुनीमार्जुनाभ्यासहसांप्रतमायोधयितुं ततः परिवर्तितो रथः । अवतारितः स्वामी स्यंदनाद्बहुप्रकारं
च समाश्वासितस्ततः स्वामिना सुचिरं विज्ञप्य परिजनोपनीतमन्यं रथमवरूह्य क्षेत्रलेन दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिं निहिता सुंदरका गच्छेति भणितं च ततउपगतो

हंस्वामिसमीपं॰ ततः श्रीवत्सस्यानागसद्दिकामपनीयस्वशरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिः सुस्निग्धमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य संदेशः। अत्र काबरस्तु सुगंधरङ्ग समरः। श्रीवं मस्तकं
१ अपनीय आनीय॰ अयं कर्णः कृती कुशलतरस्सनेनाकारणेन। हंयत्सं माविनोमवता प्रसिद्धः सतः। प्रतिकारः प्रतीकारइति शब्दभेदः। तं प्रतीकारं मे निगद्य॰ तथा च कथ्याकास दिवावा
राजन्यात् दुःखं सजे तिमावः। सुंदरकवाके॰ देवाघाप्यारंभः प्रख्यते अपनीत शरीरावरणः आत्मवधःसत निश्चयैः पुनरपि पार्थेन सह समरं ह्गयते॰ संकल्पः कर्मभा
नसमिसमरः। अशिव मम मंगलं॰ बाष्पं मुक्त्वा रुदित्वा॰ अपुनर्भाविन पुनर्भविष्यतु॰ गाढोपगूढं॰ गाढालिंगनं॰ इमां रुततनुं निघशरीरमेवमेवं कृत्वा आवां संलक्ष्या
वरस्पन्वयः। आवां कीदृशौ प्रथमं दुःखिनौ ततो निर्वृतौ मुमुक्षू॰ अनुजः कनिष्ठः। सुंदरकवाके॰ यद्देव आज्ञापयति॰ एषा अश्वशब्दः ने निश्चकपोतः। त्वदेकबांधवो लभे

शिवः

कोवांधवोययोरिति समासः। आवां अहं दुःशासनश्च तामवश्यांमरणानूपं। पित्रोरित्यत्र पितामात्रेत्येकशेषः। घृणाकनुणा जुगुप्सा वा। जुगुप्साकनुरोघृणोइत्यमरः। पित्रोःपार्श्वं
गत्वा किं नु वक्ष्यामीत्यन्वयः। अस्तं तं परं त्वधरो गुणा घोना नागुणा ख्यादमयंति कापि। जगद्दूरं तस्य कृतौ व्यरंसीदं कुभ्वतुर्थो वरटिप्पनेत्र॥ ॥चतुर्थोकः॥ ॥एकशेषोऽवशि
ष्टः। प्रवालांकुरः प्रवालमंकुरेप्यस्त्रीत्यमरः। गांधारीवाक्यं। जातयदि सत्यं जीवति मे पुत्रकस्तत्कथयकस्मिन्नुद्देशे वर्त्तते जातएकाकीति मृगास्तत्रान्यथा किं सांप्रतं भ्रातृशत
मस्य पार्श्वे भविष्यति। अन्नजातपुत्रक। सजीवं। सज्जं यथाख्यादेवं। गांधारीवाक्यं। जातेऽतिशाऽप्रहारवेदनापर्य्याकुलस्य स्यामुसन्निहिते स्थपि न प्रसरंतिते वाणी।
अपहृतां अपकारः कृतः। गांधारीवाक्यं। जातयदि त्वं मां नालपसि। तदा किं मां साम्प्रतं वत्सोदुःशासनआलपतु। दुर्मर्षणो वा। प्याच्यो वा जात इति। हे अंब। तव तातस्य चवोष्यपय

सां हेतुः कारणं। ज्ञातोऽस्मि। कीदृशः। अप्रतिकृतो ऽप्रतीकारविषयीकृतो यो ऽनुजनाशस्तद्दर्शी। त्वं मां सुत इति किमवैषि। ज्ञातास्मि। कीदृशं वो युष्माकमिह भरतकुले दुर्जातं दुष्टपुत्रं पुत्रः कीदृ
१० शं वः सुतविनाशकरं व इति का काङ्क्षिणो लकवदुम पान्वयि। आकांक्षा या ऽभयत्रसत्त्वा तेश ह्यान्वयस्य चाकांक्षाक्रमेणोत्थाभ्यादित्यन्यत्र विस्तरः। गांधारी वाक्ये। ज्ञात अलं
परिदेविते नात्वमेव तावद्देतत्स्वांधयुगलस्य मार्गोपदेशको भवतश्चिरं जीवा किं मे राज्येन जयेन वा। किमप्यनिर्वचनीयं। कृपणं दीनं। मुक्षत्रियाशोभनक्षत्रियजातिः। केति। अ
त्यंतासंभवेऽर्थे द्वौ क्रौ प्रयुज्येते इति कोषः। हे निर्वत्सले वात्सल्यवति। वात्सल्यहीने वा। किं वितथः असत्यः किं तु सत्य एवेत्यर्थः। रज्जुः रशनादिप्रग्रहः। इदं वचोऽपुष्कलमभ्रेषं॥
भ्रेषान् भ्रेषः पुष्कलः स्यादित्यमरः। कुंत्येति पृथा मघ कुंत्या ऽमहतनपा [illegible] गांधारी वाक्ये॥ ज्ञात इदमेव सांप्रतं मे प्रमृतं यत्त्वामप्येकं नानुशोचयिष्ये।

तद्युक्तमसीद। एष ते शीर्षं जलिर्निवर्त्यतामेतस्मात्समरव्यापारात्। अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनं। अत्र प्रश्नः तं पुत्रं शीर्षेऽञ्जलिः प्रणामः। अपश्चिमं मम त्वं ध्येयं। सपत्नः शत्रुः।
दायादाः शत्रवः। अग्रतः कर्णस्यैव फाल्गुनादर्जुनात्। मे वत्सानां निधनेनापि रिपुस्त्वया शेषप्रतिज्ञ इत्यन्वयः। त्वदेकावशिष्टप्रतिज्ञ इत्यर्थः। हे तात मान्य पितरौ माता पि
तरौ एकशेषात्। गांधारी वाक्यं। जातपितानेविदुरोयदृगानि। पितापि तत्कल्प्यः हि तोयदेशात् प्राणितं जीवितं। स्वपत्नश्चप्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः। जेतुमेषणाशीलश्च
विजिगीषुरिति स्मृतः। तदतिविजिगीषुलक्षणं। वैलक्ष्यात् विक्लवत्वात् अत्रवा वदतीति शेषः। बालिशत्वेन मम सर्वतया संजयो वदतीति शेषः। नामनिश्चये हृदयज्वरः। तातस्येति
शेषः। तातेत्यादि। हे तात दुर्योधनः कथं संधिं करिष्यतीत्यन्वयः। अस्खलितमविनष्टं। मानमसंधानं पितामहो भीष्मः। आचार्यो द्रोणः। राजचक्रं क्षत्रियसंघाः। कीदृशं संधिं॥

२ ११

उदात्तकथा क्रीडाकरं उत्तमकथा लज्जाकरं दुःखांतं च ह्रीयमाना इति। किं लज्जाया मे स्पियोरहितात् ह्रीयमाना हीनान्नपाः परान् शात्रून् संदधते स्वापेक्षया यदि परेश क्तामवंतितदा
तैः समं संधिः कर्तव्य इति भावः। दुःशासनेन हतेषु सतिसानुजाः पांडवाः अहीनाः संतः कथं परान् संदधत इत्यर्थः। एवं गतेपि मनवदुक्तानीतेर्यथार्थ्य त्वे पीत्यर्थः। मम प्रार्थनया युधिष्ठिरः किं चित्र
करोत्येवं न। किंतु किंचित्करोत्येव। ननु हे राजन् युधिष्ठिरः सर्वमेवापकृतं नैवानुमन्यते। तस्य दाक्षिण्यात् न सदा धर्मपरायणत्वाच्चेति भावः। कथमिव। कुतरइदमित्यर्थः। भवतेरोच
ते। तुभ्यं तु चिरविषयी भवति। नुचर्यानां प्रीयमाणा इति चतुष्पदि। गांधारी वाक्ये। ज्ञातउपपत्तिपुक्तं प्रतिपद्यस्व जानीहि। विनानुजेनेत्यत्र पथ्य। जिनेत्यादिना तन्नीया। पार्थेयु
धिष्ठिरः। विग्रह ते शक्रोति। तथा च लज्जाकरेण मम जीवितेनालमिति भावः। शोणिताशिनं क्रमो जितं भोजनपदं लक्षणया पाणान्ने पिप्रवर्त्तत इहेत्यर्थं धैर्यं कोपिरग्नेप्रक शिव

र्यचेतिधरणिः। अहंनीमं दि[illegible]ष्टुर्न विक्षिपामि किंतु विक्षिपाम्येवेसर्थः। न शिरश्छालने अहं कृपणः सन्संधिं विदध्यां करिष्येत था च भीमवधादेव सम्मीहितासि छिन्नतुसंधिने
तिभावः। गांधारी वाक्ये हा जात दुःशासन हा युवराज हा मदंक दुर्लालित अश्रुतपूर्वा [illegible] कस्यापि को केई दृशी विपत्तिः हा वीर शतप्रसविनि हतगांधारि दुःखशातं प्रसू
तासि न पुनः पुत्रशतं संस्तम्भिता स्थिरीक्रियतां तपस्विनी अनुकंप्या तपस्वी तापसे चानुकंपाई च तपस्विनीति विश्वः। त्वदेकशेषरूपं जीवितावशावलंबनं तद्योगि
नीनवबृद्धजीहिं हतामत्वर्थीयः तयोरेके नैवापरस्य गतार्थतादित्यवधेयं। किं शरणाइतिपाठे किं शरणंयस्य सा किंशरणा इत्यर्थः। शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः। अ
दं सुवलं बरस्य न्वयः प्रतिपत्तुं कर्त्तुं कलितत्रुवनाः साधित [redacted] लोकाः कलितत्रलोका साधेनकृतिर्यैया करणाः हेतातयतस्तवात्मजाः शतं शतसंख्याका हता अतोव

अशामण २

१२

यासह सगरेणोत्थं पुरं नीतो व हन्तु· यथा सगरस्य भ्रातं पुत्राः शत्रुणा हतास्तथा न वा पीति भावः। कीदृशाः। अभिमुखान्याचून भिघ्नतो नाशयं ततः इदं विशेषणं सगरसुतेष्वपि एवं कालि
तसुवनाइत्याघपि· शतमात्मजा इति शतसंख्याया एकवचनांतेनैव शतशब्देनोक्ता तत्मजपदेन बहुवचनांतेन च तदभिधानादन्वयः। ऊढं धनां· क्षात्रवृत्तिः क्षत्रिय
धर्मः। गांधारीवाक्ये· आनीत किमिदं हाहाकार [redacted] विमिश्रं तूर्यरसितं श्रूयते· अत्याहितम भिष्टं· गांधारीवाक्ये· जातमुहूर्त्तकमपि तावन्नामनाथांसमाश्वासय· अजमु
हूर्त्तकमिति स्वार्थे कः। प्रतीघातो विनाशः। मम रूपः परान्कृतुं न क्षम इत्यन्वयः। तेन परप्रतीघातोपायेन कृतेन वा किं किंतु न किमपि नैरपि कर्मभिः कृतं निःफलं यस्मिन् रणेन
प्रकाश्यं न बोधनीयं· यदि सत्र जातमभिप्रायमेकवचनं· ते द्विवकृतमिति पाठे यथा तैः शत्रुभिः कृतं निःफलं रणप्रकाशनादि सर्वः। गांधारीवाक्ये· जात एकाकी तं कस्तैः साह शिवः

यं करिष्यति हेमांतरे कोऽस्मद्द्वितीयः श्रेष्ठो वास्मि कीदृशः। भवत्याः पुत्रनाशकरः। भवती पुत्रे स च पुंवद्भावाभावः। प्रियादिषा ठात् स्त्रियाः पुंवदिति योगविभागात्। किं यन्तोऽन्याः। के
वलं दैवमेव श्लाघ्यमस्तु मे दिष्टिनिः पांडवास्तु। यत्र क्रियानास्ति तत्र सम्बन्धस्य स्याहारादिव्युत्पत्तिः। कस्तनं पापं नीषलं वा। कस्तनं नीषलं पापे इति विश्वः। स केलिःशल्यः
शिविरं यातीत्यन्वयः। किं कुर्वन्। कुरून् कुरुबलानि भालयन्। दुःखितानि कुर्वन्। कीदृशः। सकोपाज्जनरश्मीये न स तथा। प्राजनं परं नाशं इति स्व्यातं। प्राजनं तोदनं तो
दनं तोत्रमित्यमरः। रश्मिर्वल्गा। मार्गणैर्बाणैः। पृषत्कमार्गणाशराः इत्यमरः। बाणैः शनैः मंदमाकृष्यमाणः। स्यंदनवर्त्मनोपरिचयात् तरपथमार्गा। उत्संधानातृप्य
ष्टतां जनानां करुणैंगपतेर्वार्तां नेत्रजलैरावेदयन् कथयन्। तथा च कर्णोऽपि तत इति शेषः नैनैव स्तुचिन्तामिति भावः। अथ निर्वर्ज्यं उन्नयं क्रियाविशेषणं। उद्घोषितमुच्चैः

शत्रुः कृतः। स्तोभवामः। शल्येनेति हे देवापे जनो द्याः शल्येन एनाहेतुभूतेन मूर्छितोस्ति। कीदृशेन। प्रविशता। अर्थाज्जनोद्यमेव। कर्णस्य रथमधिरूढेन च। यथा शल्येनास्त्रविशे
षेण मूर्छितो जनो द्यो भवति। कीदृशे रथं मनोरथमिव भ्रम्यमितमर्थः। आर्याछन्दः। गांधारीवाक्यं। जातमाशाश्च सिहि समाश्च सिहि। अशेषितो विमुखः — विरामो निरस्त
ता। निराशा इति पाठे आशाशून्यः। त्वं मे कर्णस्तु त्वदाशिरसन्वयः। हे कर्ण मपि तिरं प्रयच्छ मपि स्थिरां मुदं मुहिर त्विवत्व मिति। अकृतप्रियं न कृतप्रियं येन यस्मात् तं। प्रियं मित्रं
हृषसेनो वत्सलोयमस्मत्था। तस्मिन्नंगानाम विपेहतेस सक्ष्व सन्नपहं लज्जे। भ्रासावधारणोपि लज्जां करोमि। का कथा। अपितु न कापि। शोचं शोचनार्हं। येन कर्ण न भमकर्ण शि॰ ३
असाधु अपोग्यमति दुःश्रवमत्यर्थं दुःखश्राव्यं वचो न कृतं तस्य कर्णस्य निधनेसति मम कुलस्य निधनं विनाश इत्यर्थः। दुःश्रवमिति विशेषणद्वारा विशेष्यत्नो ज्ञः। ई ष

दुःसुखमित्यादिनारवत्। गांधारीवाक्ये जाता। शिथिलयतावत्तुरामात्रं वाष्पमोक्षं। अत्र मोक्षस्त्यागः। ननिवारितो पइतिशोकः तत्कृते तंलक्ष्मीकुसामृशोस्लजतो मेकिंवाप्य
ते। नवारयितुमर्हतीतिभावः। अत्रसंभावनीयं दुःकरं। भस्यामिति। किलप्रसिद्धौतस्यं दृमुनो रर्जुनस्यशरैः सकरोनिहतः। कीदृशः भमोनिममरथांगः। चक्रं सैन्यरथांगयोरितिवि
श्वः। चक्रापुधः हरिस्सः। कृतोतोयस्य। वाडवेनवडवाजातेन शिखिनाऽग्निनासमानांयांतुल्याया दाहः। मस्तायोर्विपदिसत्यां। संशोचितोपिजये मंगोचसंदिग्धोपि। रणो वरंश्रे
ष्ठ इत्यर्थः। वरंशकोमनागर्थेवा। भवतीत्यादि। हे तनयपुत्र। ईदृशेषु साहसेषु लक्ष्मीर्भवति। नदुःखंतनस्याहसमनानुह्यनरोभद्राणिपश्यतीति। दुवृत्ति चपलं भवति। भीमंभया
नकं। उत्प्रेक्ष्य विचिंत्य। हे मानशौंड। अत्र भिमानरवाते चेष्टितमभिकृतानि पुत्रैः परक्षेपाकुशलं। परमत्सर्ना कुशलं वान्यत्रस्ती तिशेषः। निकृतिर्भत्सीनं क्षेपे इतिविश्वः। श्रीरां

संगरं युद्धं । छलबहुलमस्ति अतोहा कथं हतोस्मि । गांधारीवाक्ये । जात तत्तैव सुतशतहन्तां तेन वृकोदरेण सहसमरं प्रार्थयेथाः । हे अंबतव पुत्रैः कर्णः हे तात तव नयैक शिष्यः कर्णः येन पापेन
हतेत्यन्वयः । अनिपातोऽतिक्रमः । गांधारीवाक्ये । जातकेतरः सः यस्मिन्नाशां समवलंबयिष्यां । अत्र कतरः क इत्यर्थः । आशां प्रत्याशां । गते पारं प्राप्ता मितिशेषः । विपत्तिते घ्ना मिते अंब मम
त्मा कर्णि लिंगानदायी कर्णानुयायी त्यर्थः । अश्रुवारिभिर्लक्षितः । लक्ष्मणोत्पत्तीया । कीदृशैः अनिवारितासारैः । धारासंपातः आसार इत्यमरः । तथा च मत्तैर्यं वामया ऽर्जुनवधो वा कर्तव्य
इतिभावः । इतस्ततः सर्वत्र कर्णारिरर्जुनः । वृकोहं डा नइतिरव्यातस्त दुघकद्धकमेयस्य सव ककमी । वृकोम्नगविशेषो वा कोकस्त्वीहोमृगो वृक ईत्यमरः । वृकोमृगे तथोरंगे इति धरणिः ।
गांधारीवाक्ये । जात किमत्र कर्तव्यं प्रतिपत्तव्य मित्यपिपाठः । हा हतास्मि मन्दभागिनी प्रतीक्षस्व क्षमस्व अनयोः भीमार्जुनयोः । भावमभिप्रायं । अयथा यथमिति ततः । कर्णेति ॥ रिव

असौ सदुर्योधनः क्वास्ते तत्कथयत ॥ नुषातं द्रष्टुं नाभ्यागतोस्वि। सदनं गृहं। व्यपनयनं दूरीकरणं॰ मनुत्वातः। मित्रं सहृत्यत्र मित्र शत्रुस्याजहल्लिंगता। अन्वयः उद्वेजयितु [redacted] मि
त्यत्र शयंतत्वात् गुरवः। सदाचारः शिष्टाचारः। समुदाचार इति पाठः। सद्व्यवहार इत्यर्थः। नमस्कृत्यं नमस्कारं॰ वा पितरावयं मध्यमः पांडवो र्जुनः प्रणमति। वा मितिद्वितीया द्विवचनांतं क्षीवो
मत्तः। भंक्ता भंगकर्त्ता। अपकृतमपकारः कृतः। वीराजयिनो हताश्च भवंतीति क्षात्रधर्मो यं॰ विकत्थनो उपहासः। पुरः। पांडवानामेव। पांडवानां वधः कस्मात्ते सर्वेत्र नेनार्जुनेन दग्धा इ
त्यन्वयः। कृशां पश्च त्वमकुं ले सहदेव जपाग्रमाने नेत्यर्थः। तेनाहं तां श्रावये। खलु निश्चये॰ न भुजबलश्लाघया श्रावये॰ नापि दर्पात् श्रावये। न व भीमस्य। न वचार्जुनस्य। तस्माज्जो॰ यु
धिष्ठिरस्स्य॰ न योर्नकुलसहदेवयोः। एतेषां मत्स्यस्य॰ भूपतीनां च प्रत्यक्षं। अनुबंधेप्रकरणे। येनरेंद्राहतास्तैः किमपकृतमित्यन्वयः। द्रविणं धनं। एषवाचाऽप्रियाणि करोति॰ क

निराणनशक्तः असमर्थ इत्यन्वयः। यद्वा शक्त एव वाचा प्रियालिकरोति। नकर्मेरो इत्यन्वयः। प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः। अहंअवंतं किमत्रैव न विशसेयं विनाशयामि। यदि ते शरीरे मुमुर्विघ्नं न कुर्तद
15 त्यन्वयः। विशसेयमिति। शासु हिंसायां लिटि उत्तमपुरुषैकवचने रूपं। कदुमलापिन् हे। कीदृशो शरीरे मत्कराग्नेर्निर्भिद्यमानान्यत एव रणितानि शाहृतान्यस्थीनि यत्र तादृशे। कीकसं कुल्य
मस्थि चेत्यमरः। शोकैर्यथा स्त्री नुदति तथायहं नयनसलिलं त्याजितोसि। शोकमिति पाठे नेत्रजलैर्यथा स्त्रीशोकं त्याज्यते तथा त्वमपि त्याजित इत्यर्थः। यथा स्त्री नुदति शोकं त्यज
ति। तथा त्वयापि कृतमिति भावः। भीमसेने क्रुद्धे सति तव कुन्तपत्रजीवितस्ये तत्कररागमासीत्पट्टो दनं भ्रातृवधदर्शनं च नाम उभयं चेद्ध तं तदा मया त्वमपि घातयितव्य इति भा
वः। नचिरादचिरं श्रेणिकापरंपरा वेणिकेति पाठे वेणिका प्रवाहः। वेणीतु केशावेशे स्यात्प्रवाहे पिनिगद्यत इति धरणिः। अत एव त्रिवेणीति। करणिकेति पाठस्तु सुगम एव सैव मयान शिवः

काजं करणं यन्त्रतं नराणां पुर इति शेषः। भूवः कान्तिर्ह्योगतो नागतेत्कि इत्यमरः। अनेन चन्दनेनाहमक्तः संवद्धः स्वयं भीमं मृणमनुभविता स्मि तं मुखो यत्रता हृशं यद्वात चक्रं तस्या
दृत्वनेन स्खंडनेन यद्धलमावदस्य गकं तदेवचन्दनं तेन। मुखेत्यनेन तस्यापिवधः सूचित स्तथात्वत्वदादि सर्वमात्तं नधरतिभावः। स्त्यानेन पिंडीभूतेन। अ। नरवाग्नातन खौग्नयपर्यंतम
न्तेइत्यन्वयः।उ हृत्तो दुष्टतेः आभावांधवादयः। वह्निसातका स्त्र्येन वह्निदेयान्। सातिः कात्स्न्येर इति दे यार्थेसा ति प्रत्ययः। मारान्संघान।उन्मि ष्णूपुत्तंः मागंतांप्राप्यं यंता। जना इति
शेषः। रणो शिर सिग्मन्नेव्यानेन्नासो स्पर्धाः प्रभविपुभिः सहास्तं गतः यथाशत्रवो स्तं गताः तथा र विरपीति भावः। अत्र यद्यपि शत्रुपक्षे स्तंगमनं विनाशः सूर्यपक्षे अदृश्यत्वं तथा
पि शब्दसाम्यात्प्रयोगः यद्वा।उ मय त्राप्यस्तं गमनम दृश्यत्वमात्रं विवक्षितं तत्रैकत्र मरणेनान्यत्रान्यगमनेनेत्यन्यदेतत्। संक्रियंतां।उपसंक्रियंतां। संभाव्यतां। सहर्षं क्रियतां। गंध।

शिवाक्ये॰ जातमत्यन्तहृष्टेनं महाभागं॰ अहानीत्यत्रात्यंतसंयोगे द्वितीया। तेनाहानि व्याप्येत्यर्थः। अवरशेम्भवतां विक्रांतं पराक्रममासीत्। विक्रांतमिति भावे क्तः कीदृशो वन इव स्मरस्मृत्ये अहमु
16 पेतोस्मि कीदृशः द्रौणिः द्रोणस्यापत्यं॰ अत इञ् इति इञ् प्रत्ययः। किं कृत्वापि तुत्तमांगे स्पर्शं स्मृत्वा। अहं कीदृशः। अनवजितः न केनापि जितः। हे तिरस्त्रं कल्पः प्रलयः ध्वस्मरो नाशकः। इ
त आगम्यतां इहोपविशतु। एष द्रौणिरभ्यमित्रमरातिं निवक्षी हृत्याधुना आपतितः आगतः अतो हे नृपप्रतिकारचिंतां त्यज मय्येव सर्वं त्वमतीकारः कर्त्तव्य इति भावः। कीदृशो हे अधि
गताप्यापत्रे ईदृशं धनुर्धरस्य सः। अत्र धनुषश्चेति विकल्पे नानङ्। किल निश्चये॰ कः कर्ण इति। तया च कर्णसुयोधनयोर्न विशेष इति भावः। विपन्नं विनष्टं मम समक्षं करोमि स्मिन्न
भवत्यामन्य जैनेवापरिभवे सति कोविशेषः पितुर्न कोपि। हे तात न विशेषं खलु निश्चये कथय॰ तयोः कृत्वा न भेद इति भावः। स्तन्यं स्तनदुग्धं। अमुना सुयोधनेन। त्वदंगादिवर्त्तनेव शिव

छरीरपरिवर्त्तनैः ममक्षोमं पट्टवस्त्रं पन्न दितं तत्र स्मरतीत्यन्वयः। पदस्य सुयोधनस्य कनिष्ठवधदीप्ताछोकादतिप्रश्रयात्वद्वचनविरुतिपुसतीपुत्रयाविकृतं क्रोधः क्रियते न कर्त्तुमर्ह
तीत्यर्थः। तादृशः प्रसिद्धः। तथाविधस्तत्तत्संकारकः। एतद्धि चिंत्यात्मनिवलं च सामर्थ्यं यो हृत्स्वं विधास्यतीति वक्तव्यमित्यन्वयः। किं कृत्वा दुर्योधनो कं त्यक्त्वा केचित्तु विधास्यतीत्य
त्र प्रतीकारमिति शेष इत्यूचुः॥ ॥ अमृतमंथरत्वं धरोगुणीशो नानागुणाद्याद्दमयंतिकोपि जगद्दुरंतस्य कृतोप्रयातो गंध्येमनोहारिणीपंचमोकः॥ ॥तीर्णोत्रातिक्रांते। निर्द
नेउपशांते। आशीसर्पदंष्ट्रा तत्र विषं यस्य तादृशो यो भोगी सर्पः। तस्मिन् आशीशरपहिंदंष्ट्रा यो मितिशाश्वमेदः। भोगः [redacted] सुखे देहे च फणाकाययोरिति विश्वः। पद्य
प्यत्रैकपदे नैवापरं गतार्थं तथापि विषोल्वणं विषधर ज्ञापनार्थं तदुक्तं। यद्वा। आस्यां विषं यत्र भोगे शरीरे सो स्यास्तीत्याशीविषभोगी विषधर इति व्युत्पत्तिः। नचात्रापि गतार्थ्यं

त्म्यादिनताः

17 ताविशिष्टनाम्नो विवक्षायां ॰ अपर्णानुमेऽप्यत्वादिति दिक्. दिवं स्वर्गः स्वर्ग्यावशेषे पि जये सति भीमे नामी सर्वत्रैवं वा चा प्रतिज्ञारूपमाजीवितसंशयं समारोपितोऽस्त्वन्वयः। प्रदीपदीवाकोणं
वहामि नपां वाल्यावर्जितव्यं भयानवर्जितव्यमिति शेषः। अपर्युषितां नान्यदिनगामिनीं॰ प्रणष्टस्य पुष्पस्य पुष्पप्ररुह घोषणाः। निपुणांपटं वाद्यंतः। प्रसिद्धां धर्मिदं प्रतिश्रुतां गो
हृता॰ महत्तघनादीनां प्रत्युपक्रियायैस्तेन तथा॰ समंतपंचकं देशभेदः। पंके कर्दमे॰ सैकतं वालुकामयं॰ भुविनतपदवीं गुप्तपद्धतिः। कैवर्त्ते दाशधीवरा विसमरः। कक्षः कछाना॰ वी
रुन्निचयो लतासंघस्तस्य परिचयो ज्ञानं येषां ते॰ वल्लवा गोपाः। नागव्याघ्रप्रधानाः। अटव्यो वनानि॰ सा सुच्चपचपुर विदः॰ चांडालपुरवोदिनः संचुरं तु॰ मातोहस्ती॰ निषाद शिवः
श्वपचावंतेवासि चांडालपुक्कसाइत्यमरः। रंध्रेषु परछिद्रेषु॰ सिद्धव्यंजनाः सिद्धपुरुषचिह्नवंतः। चराएवचाराः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्। तथा चयत्र ये निपुणास्तत्र ते गच्छं

त्विति भावः। रहरकांते। शंकितं शंकास्पदमालपं तो जना ज्ञेयाः। एवं सुप्तादिष्वपि ज्ञेयाः इत्यनेनान्वयः। मदिरा विधेयाः मत्ताः। नृपां कोराज चिह्नमत्स्यादि यत्र पादप्रतिमायां तास्वपत्रता
निज्ञेया नीलस्वयः। वयः पक्षिणि बाल्ये चेति विश्वः। प्रतिमा प्रतिकृतिः प्रधानहेतुर्मुख्यनिमित्तं। अथ प्रश्नेः ङ्गोप दीवा केन कथं समरगोचरे वर्त्तते मे नाथः। त्वस्त्वमिति प्रिय
स्य चेतो मंमा विवेकमाधमुपेति कीदृशं। विषमात्रासहेतोर्विनापि त्रस्तामिति वस्तुस्थितिः प्रकृतेनां योजयति। जानामीति। परिशंकितं। सावधानतां। विषयादिलिवि
नायोगे पंचमी। भ्रातुर्विनापि विजयादुरु विक्रमस्येति पाठे मम चेतो विवेकपुरिमं परतामुपैति उरुविक्रमस्य भ्रातुर्विजयाद्विनापि। शत्रुणा यथापि मम भ्राता न जित
स्तथापि स्नेहान्मम चित्तं चिन्तमाधि मिसर्थः। हे प्रिये तस्य परिजनस्य। हितमपमेव कमपां तं न ... देवा रक्षयइति। नोस्माकं प्राणविनाशः कुरुपतिपशोः प्राणविनाशो

१४ वातदुनयमिसर्पः।वध्यतइति·बंधयितव्यः।नाश्यते च·बंधबंधनेवधहिंसायामित्येतयोरूपं·द्रौपदीवाक्ये·मत्कथय·निराक्रंदोऽतिरुदन्·वल्गितंगतिविशेषः।आसादित आक्रां
तः।तथादात्तृणांप्रतिज्ञापूरणाभावे निजवधरूपं·द्रौपदीवाक्ये·अविज्ञतःपरतःकथय·पर्वटिकुंभमितुं·स्वधानोज्योतिरिंगण इत्यमरः।पिंगलाकपिशा·आदीपयतिउ
द्योतयतिसति·यत्किंचित्कारितांयच्चलच्चानुसंधानादिकंप्रतिषेधयति·संविदितःख्यातःपुरुषः।कुमारमारुतेरंतिकमुपेत्यवाचाकथितवानित्यन्वयः।लोहितं
रक्तं·श्वासयस्तोऽद्दश्रुतोयोवर्णोऽक्षरं तेनानुमेयंयद्दंयस्याःतया·समवनीर्णःउद्दिष्टःप्रतिबिंबोनुकृतिर्यस्तेनपा·प्रमाणं अभिमतके कुमार एवकर्तोसर्पः।सरसी
मिति·अधिशीङ्स्थासांकर्मेसाधारःकर्म·रामानुजःरामः।शकुंतःपक्षी·नक्रोजलजंतुभेदः·ग्राहोगोहइतिप्रसिद्धिः।क्षीबंमत्तं·नपशोजनाधम·इरुक्षातिमावमर्षसंधिः।यदाह·अ शिवः

धिक्षेपोक्तिः क्षतिमतेति। केरवांतःपुरेषुमपाहतपतिपुत्रसुतदीपकेशपाशैर्व्यासक्तेः संबद्धैर्द्रौपद्याभ्यस्य वक्तिनुपशमितप्रायइत्यन्वयः। दुःशासनवक्षः ब्रवदुक्तं मयापीपमान
मानमालोक्यत्वयामपिभीमसेनेनेकिंविहितं यदकालएवमानोः स्तत्त्वयाऽदानीं सकर्तुमर्हनीतिभावः। द्रौपदीवाक्ये। अपनीतोनाथेनमम मन्युः पुनर्विपुलमदर्शनः स
मविष्यति। परिघो। त्तु भेदः। परिघा[illegible]परिघातनइत्यमरः। वृकोदरेरासरक्ताऽलोलितितमित्यन्वयः। उद्धं घितमतिक्रांतं। अपविद्धः। परित्यक्तः। आयतंदीर्घं सलीलं सहेलं।
कालकूटोविषं। दुर्योधनकालकूटयोः साम्यमाहृदुह्नतेति। उद्धतोपःकोपाग्निः सएवोग्नविषस्यस्फुलिंगोपन्नसतथा। आपस्तः क्षिप्तः। वेह्नना चालनं द्रौपदीवाक्ये। प्रतिपन्नः सम
रेनवा। अत्रप्रतिपन्नोलग्नः। उत्तंभितो। तोलिताः। तएवतोरणसदृशीकृतागदापेनसतथा। कलेवरं शरीरं। जतुकः। ध्वगालतः। पर्याप्ता आगताः। अस्माकं मध्ये। दर्शितसकृतसत्राहृ

१ स्यतेन सह तव रणो भवोस्त्विति संबंधः तेनेति सहार्थे तृतीया॰ कुमारयो भीमार्जुनयोः हे भीमत्वमेव योद्धुं प्रियः। कीदृशः। अमित्रः साहसी च॰ विभ्रमो विलासः मंडनं करणं विशेषः। प्रण
ये॰ अहहे॰ समारंभान्वंगत्वादिक्रियाः का। वरी केशवेशः। हरणो मुहूर्तो स्नवयोरिति शाश्वतः। कवरीबंध इति निमित्तसप्तमी। रामे परशुरामे॰ शांतं निश्चितं परिपतति गच्छति सति॥
द्रौपदी वाक्ये। प्रद्देव त्रिभुवननाथो भरणानि। तत्कथमन्यथा भविष्यति। आज्ञा निदेशः आदेश कृत्यमरः। शास्त्र विधाता पुरोहितादिः यथाप्रधानेः प्रधान पुनुष्यानुक्रमेण॰ अंतर्वेश्मि
काः अंतःपुरचारिणः। दौवारिकाः द्वारनियुक्ताः। निर्धूटः हतः। प्रभंजनो वायुः। प्रभंजकस्य भंजयितुः। प्राभंजनेर्वायुपुत्रस्य। अधिकं मंत्र कर्मे तिशेषः॰ पारितोषिकेण॰ पतितोषहेतुना
धेनना॥ द्रौपदी वाक्ये। महाराज अथाकं निमित्तं पुनर्नीयभीमसेनेन सदुराचार एवं भणितः पंचानामस्माकं मध्ये येन ते रोचते तेन सह ते संगरो भवत्विति यदि पुनर्माद्रीसुतयोर्म

ष्येरेकतरेरणसह संगरस्तेन प्रार्थितो भवेत्तदाऽत्याहितं भवेत्। अत्र माद्रीसुतौ नकुलसहदेवौ। उद्धूर्णितः उद्यमितः। उद्धूर्णी उद्यत इत्यमरः। कृतहस्तता। अस्त्राभ्यासः। कृतहस्तः सुप्र
योगविशिखः कृतपुंखवदित्यमरः। सीरिणि बलभद्रे। तस्य भीमस्य। अंगारः कनकालुके इत्यमरः। उदन्या तु पिपासा तृड् इत्यमरः। सरस्वती नदीभेदः। द्रौपदीवाक्ये हं जेतुद्धिमतिकेवी जये
न महर्षि एतेन तालवृंतकेनाव्यजनं तालवृंतकमित्यमरः। चेटीवाक्ये पट्टहिनी समा स्नापयति वल्लवतर इति स्वार्थिकस्तरप्। भवतः कृते इति शेषः। चेटीवाक्ये। समाश्वसितु देवी। द्रौ
पदीवाक्ये। भगवन् कथय किं वर्त्तते इति। हा नाथ भीमसेन। संदिग्ध एव पदं भवद्वक्तेः युधिष्ठिरोद्गः संप्रयास्या देवमास्ते तिष्ठति। किमपि इत्येनेनामंगल्यं निवारयति। घोरं भयानकं। प्रियः
शिष्योऽयस्येति प्रियशिष्यस्तस्य भावः प्रियशिष्यता प्रतिकृतिं प्रतीकारं। अर्थात् दुःशासनवधस्य। दुःशासनारौ भीमे। तथा च भीमस्ते नहत इति भावः। द्रौपदीवाक्ये। हा नाथ भद्री

१

२० पपरिभवप्रतीकारपरित्यक्तजीविताहाजटासुरबककहिडिंबनिसूदनहासौगंधिकाहरणात्मचाटुकारकास्तिमे देहि प्रतिवचनं। अत्र जटासुरो दैत्यभेदः। बको दैत्यभेदः। सौगंधिकं कमलं।
गगार्थीसुवर्णकमलानाहरणाद्द्रौपद्या आराधनं तत्र चाटुकारः प्रेमपरस्य तादृशाः द्रौपदीवाक्यं भगवन् कथय कीदृशः कथाशेषः। गतिं मरणान्नृपं। संधित्सुना· संधिं कर्तुं। मिच्छुना·
रामो वत्सभद्रः। द्रौपदीवाक्यो हे नाथ तीमसेन पुत्रमिदानीं तेकनीयांसंभ्रातरं धनुर्ईरंगद्वारि शिक्षाविमुखं दानुगात्पश्शश्नो रमि मुखं गच्छंतं निवारयितुं। अत्र कनीयांसं कनिष्ठं। कां
तारो वर्त्म दुर्गममित्यमरः। शरीरस्थितिजीवनं· पानपात्रं वो हि तद्दृतिस्यातं। पानपात्रं तु पोतर इत्यमरः। किमीरो दैत्यभेदः। परो द्यूते दुरोदरमित्यमरः। हे वत्स त्वया मम तदा दा
सत्वं गीकृतासीत्· किंनामेति। नाम· प्रकाशय· किं तदित्यर्थः· अतोऽधिकं तत्त्वियमपाद्य किमपकृतं तत्प्रकाशयेत्यर्थः। द्रौपदीवाक्यं· हे महाराज किंनामैतद्दुर्नीते मगधाधियो

जरासंधः।गदापरिघः पाशो पत्रा।तादृशेन॰पाणिः करः।भुजपुंगेने तिलक्षरोत्तरीया॰किलमसि हौ द्रौपदीवा क्रोहानाथभीमसेन॰त्वया किनममकेशाः संपमितव्या
नपुत्तमिदानीं भवतो वीरस्यक्षत्रियस्य प्रतिज्ञातं तदितिस्थितं जपितुं॰तत्पश्चि पालयमांक्षराणमार्ते पावृत्तामनुगच्छामि॰पथ्ये पथ्यातामधे चि॰तातमान्या।जरासंधश्शात्रो भीमा।व
हास्वत्या पुः स्तच कं॰तदेवाहृदत्वेति।करदोरा जभागदाता॰प्रीयसे॰प्रीतो भवसि॰स्थिर्मर्थं वा सार्थं मत्स्यराजो विराटः।सुदृत्तिसुपवन्सुपकारे पि व्यंजने पि चेति।विश्वाः।हे
वसनएतानि चिन्हानि ते विनाशशी।नस्य दृष्ट्वानि।तथावममभाग्यदोवा दुरात्मा एवतेदोषा हन्तार इति भावः।कामपालो हलो हलो पुध इन्यमरः।सुभद्रा भ्रातृत्वेन विशेषणा
सुभद्रा हारा ज्ञातिप्रीतिर्दर्शिता।धर्मोमन स्मिन्कृतः सच्चरीरयोः समदृष्टिता।नरपवित्रं शिष्यप्रोभीमसुयोधनयोः व्रतिसंधस्तेत्रान्वितं करोषि द्रौपदीवाक्ये

वध्नातु नाथो दुर्य्योधनरुधिरार्द्रेणहस्तेन दुःशासनविमुक्तं मम केशहस्तं· हंजे बुद्धिमतिके तवापि प्रत्यक्षमेव प्रतिज्ञातं नाथेन आर्य्य किं संदिष्टं तेन देवकीनंदनेन पुनरपि
केशबंधनमारभ्यतामिति। तदुपनय मे पुष्पदामानि तावत्विरचय मे कवरीं कुतु भगवतो नारायणस्य वचनं· न खलु सोलीकं संदिशति। अथवा किं मया संतमपा
मन्त्रि। तव्यमचिरगतमार्य्यपुत्रमेनुगन्तिष्यो महाराज आदीप्यतां चिता त्वमपि क्षत्रियधर्मीननुवध्नेवतस्य नाथजीवितहरस्य शत्रोरभिमुखो भव· अथवा। पत्तेनो
च्यतो तत्सैवभीमस्य· उक्षिप्तं सिक्तं पाटलेरक्तैः· अपविध्यास्त्रकाभुजसारमित्युक्तं कंचुकिने कथनं। सुक्षिप्तं हितं। देवकस्येन देवतुल्येन। वित्तेशः कुवेरः भीमार्जु
नौ रिपुंचद्रपुंशक्यामि किं नु न शक्यामि। द्रौपदी वाक्ये महाराज महाराज आनाप्यतां तावद्दानुसंचयः संप्रज्वाल्यतां चिता· त्वरतेम महद्दर्पनाथं प्रेक्षितुं· कथं न कोपि

नाथेनविनामहाराजस्यवचनंकरोतिहानाथतीमसेनततदेवराजकुलमिदानींत्वयाविरहितंपरिजनोपिमहाराजंपरिभवति।समिंधयामिदीपयामि।द्रौपदीवाक्येऽत्वरतांत्वर
तांमहाराजः।महाराजकस्यायमवलेपःर्पितस्यविषमःशंखनिर्घोषःश्रूयतेतद्घपरंकिमपिश्रोतव्यंतदाविलंब्यतां।अत्रनिर्घोषःशङ्खः।द्रौपदीवाक्ये।महाराजअत्रवाद्येएत
त्संदेहःश्ययोसौवकाहिडिंबकिर्मीरजटासुरजरासंध।विजयमल्लोमध्यमपुत्रस्तेसममहताशापाःपक्षपातेनपरलोकंगतइति।निर्वाहितारक्षिता।तेआख्यामितुष्पकयथा
मिः।अन्योमत्तरतिशेषः।मद्गयः।कईदृशंदुःखंकथयेतकिंतुनकोपीत्यर्थः।प्रियभ्रातासावनुजश्चेतिविग्रहे।वहुधनिपमरतिप्रियस्यैवएवंनिपातः।अर्थ्यासहदेवमप्रति
हूलमापन्नः।माशांसनीयंमत्याशार्हं।विपत्तावमरसमंगं।आघ्रायपरिचुंब्य।दूरंगात्रमि।केनकेनकेनाध्ययनेन।सहजास्वाभाविकीकृपादयापरस्यांतथा।धीरेमनीषा

ज्ञः। आज्ञाइत्यमरः। मुकुलोपाणीकृत्वा अंजलिबद्धाः अतोऽर्थयेइदंयाचे। मयिस्नेहोविरलतांकृशत्वंनेयः। अतोजल्पदः। पितरिमेवेत्यन्वयः वालिशाः मूर्खः विस्पष्टेति। सानुजानस्मान्मनसाविसृ
स्वपांडोऽनुदकपपतान्प्रदातुंत्वयाशरीरंरक्षणीयमित्यन्वयः। पर्षंतिविंदुपद्यताः पुमांसइत्यमरः। कुतिरथ्यपनं·वसतिर्वासः। शापितेनमदंगशपथवता। अकालहीने। असमयेअयो
ग्यं· द्रौपदीवाक्ये·हंजेबुद्धिमतिके·भणिष्यामिममवचनेनसुभद्रांप्रियसखीं। अघवञ्चापाउत्तरापाआपन्नसत्वापाभ्वतुर्योमासोवर्त्ततेतदेनांशीघ्रमानिनीनाभीकुलंस
संप्रवेक्ष्यसिकदाप्येतेनापिपरलोकगतस्यास्माकंश्वशुरकुलस्योदकविंदुर्भविष्यति। अन्तापन्नसत्वा· गर्भवती। ताभीकुलं। पितृकुलं· रोधः· अवरोधः· आधिक्यमितियावत्·
स्कंधः। तनुप्रकांडः। पर्य्यंतवंधः· परिवारानुवंधने· ईदृशितस्तैर्दृग्धेसतितस्याकुरेआशावंधमपंजनः· कुतुतइत्यन्वयः। आशावंधः समाश्वासेतथामर्कटजालकेइतिविश्वः।

धा पथाः धी। घा पाः प्रार्थकः। तिम्रा तुर्वसुर्देवस्य शौरिगुणरागं कृष्णज्येष्ठेन। व्यालोलना याघट्टना। तस्य भीमस्य (आ)चार्ये राजगुणाः। हलिना बलेन। अथ च हलं बाहकेन।
उन्मत्तेन। अतिक्षीवेन अथ चोन्मादिना। हेतुः कारणं प्राणि जिजीवयिषुः। गच्छेः गमिष्यसि। क्षात्रपदवीं क्षत्रियपथं पुनर्मार्गान् गमिष्यसि मा गा इति माङ्‌योगे अडागमः पांतु
ऊनमाङ्‌योगे स्मृतो निषेधः। द्रौपदीवाक्ये प्रसीदतु प्रसीदतु। महाराजेोः यध्विमे नानेनप्रणायेन अहं तावदस्मतः प्रविशामि। अत्रापध्विमे न प्रथमेन सत्येनैवाप्रणायः प्रेक्ष्यिपाञ्चा
पामितिधरतिः। चेटीवाक्ये भगवंतो लोकपालाः परित्रापध्वं परित्रापध्वं एष खलु सोमवंशराजर्षिः राजसूयसंतर्पितहव्यवाहः स्वांडवदनादीपनजननस्यूकिरीटिनो ज्येष्ठभ्रा
तास्वग्रहीतनामधेयो महाराजयुधिष्ठिरः एषापि पांचालराजतनया देवस्वेदिमध्यसंभवा याज्ञसेनी द्वावप्येतौ निःकनुराज्वलनस्य प्रवेशेन धनी भवतः तस्य रित्रापध्वं आ

२३

र्थाः परित्रायध्वं· कथं न कोपि परित्रायते किं व्यवसितं दैवेन द्रौपद्या च उपहस्य रूपा चम्य· गाङ्गेयाय भीष्माय पांसां तनवे सांतनुनाम्ने। हे तात मया दत्तमेतज्जलं मा ऽस्यं वयास ह निपीयतां·
23 जलं जलाञ्जलीनां विलासो यत्र तत्। भीमप्रियस्य· श्रीति विषय भीमस्यश्र विमुक्तं सा धारयां· हे वत्स भीम। विरम विरक्तो भव। त्वया सह पाण्डवेगादय महमागतो स्मीत्यन्व
यः। गतिः स्वर्गात् तदनु तस्य भ्रातरसौ दुर्ग्यैः। हन्ति वर्त्तनं· वितानं यज्ञः। क्रतु विस्तारयोर स्त्री वितानमित्यमरः। साम्यापि विधिः समप्रकारः साम्य इति चातुर्वर्गपरा दित्वात्स्वा
र्थे घ्यञ्· साम्येवि धिरिति पाठे साम्यं तुल्यत्वे विधिरित्यर्थः। सोम विधिरिति पाठे सोमलता द्रवपानेऽयं प्रकार इत्यर्थः।। निवापः पितृदेयं। द्रौपदी हा कष्टं हं जेतुं द्विमातिकेः
उपनयमे सलिलं· महाराज· कस्य सलिलं ददामि· सह साशीघ्र जन्ते दैही त्यन्वयः। पनगांधारी नुदितेनाद्यापि सखी कृता। रोदनवती कृतेत्यर्थः। द्रौपदी वाक्येनाय भीमसे

मपरिजनोपनीतमुदकं स्वर्गगतस्य तेपादोदकं भवतु फाल्गुनोऽर्जुनः मुक्तो बद्धः। द्रौपदीवाक्ये· महाराजो। तिष्ठोत्तिष्ठ दूरं गच्छेति मे भर्त्ता। संभावयिष्यसि मा कृपसि·
द्रौपदीवाक्ये। महाराजमुनिमित्तं भवतु। क्षतजे रक्तो। अंबरं वासः दिग्वोव्यासः। गदाशक्तिः। शक्तिरस्त्रभेदः तद्वद्दृढ इत्यर्थः। द्रौपदीवाक्ये· हा नाथ भीमसेन। हा मम स्व
पं गाहदुर्ललित भ्रात प्रियं परलोकमनुगतोसि न पुनर्महाराजमिमं वदा सजने। अत्र स्वपं व स्वरूप स्वपया ह इत्यर्थः। सव्यसाचिन्नर्जुन·। निःपेषोपवञ्जरां निवाते। ति। नि
वातक वचनामक सत्राहीनयननिःशङ्कृत " सुरलोक इत्यर्थः। बदर्याश्रमो बदरीकाश्रमः। द्वितीयतापसः प्रथमस्तत्पतितुर्द्धीतीयोपमित्यर्थः
ष्यानमियायगतोसीत्यन्वयः। वत्सलो वात्सल्यवती। अनुपगृह्य अनालिंग्य· अलं कृतो स्वीकृतः। दीर्घप्रवासं मरणं· ताते अनुकंप्ये· तातो जनुकंप्ये जन " तामवांविशि
केरतिविस्तरः॥

द्रौपदीवाक्ये। परित्रापध्वं परित्रापध्वमार्य्याः। पद्मादीनां भूषिकः प्रचुरो निलयो गृहं येषु तेन तथा। उपलक्षणं परिवापकं। ऊनं निजोतु पुंगरो वेणापरिग्रहरूपतः ताडयतः। इदं तु रोषपासूचकं कचः
केशाः शिरोरुह इत्यमरः। कर्षणाम कर्षणं भिन्नमौलिः॥ विदारितधम्मदत्रं मे लिः किरीटे धम्मिदत्रं रति विश्लथः प्रदेशो। अस्तीति शेषः। कथयतः नमिति शेषः। अत्र पर्यमुख वनेन पाध्वति
केपात्रं नः परीप्रविष्टैर्यक्रियते र्थस्य सूचनं। ध इति कार्थप्रकाशनमिति भरतः। इह सोदननामा वसमसंधिः पदाहः बीजकार्यविगमनं सार्द्रं समुदीरितं। हरेः किरात इव हरः किरातः।
किरातरूपी हर इत्यर्थः। तं वस भ अर्जुनेन प्राणितुं जीवितुं तमिच्छति विशिष्टतिरेके दृष्टांतः। यथा वजीवितुं शक्तस्तथा नाहमितिं यर्थातः। तदा सून्नबाणावर्षैः पुनरुपहन्तुं न शक्तोस्मि। नः
शिरोभालते। आ हा दितः सिक्तः। जलनि विग्रहन इत्यत्र पूर्वनिपात विधेरनित्यत्वमेव समाधानेः पद्मवाद्रि ह्नी नौस्थीयते त्रासफलमेतत। द्रौपदीवाक्ये। परित्रापतां परित्राप

तामहाराजः। जघनंस्त्रीपुरःकटिःउदररोधनशालाःक्रीवेतु घनंपुरश्शत्पमरः। निर्भगास्तराणीरः। समाक्षमाव्यापारः। विहस्तंकरभमन्यंविद्धलंवा। परिकरःपर्य्यंकपरिवारयोरीत्यम

रः। नखलु नैवेत्यर्थः भुजयोर्बलेनमत्तः हतोराजपुत्रोभीमादिर्पिनसमतथा। संकटंप्रत्यंतेजीवनंसमनपदासमदमप्यवशंपः। नप्रभासिः नप्रभास्यसिवर्त्तमानसामीप्यइतिभविष्यति

लट्रूपंज्ञातंकालीनक्रियापापावर्तमानत्वात्वर्त्तमानेलट्॥ दुर्लक्षादुर्ज्ञेयाव्यक्तिश्चिह्नंरूपंयस्यसतथा। चेटीवाक्ये। देवि निवर्त्यतां निवर्त्यतां। एषखलुपरिपूरितप्रतिज्ञाभारोना

थस्तेवेणीसंहरणंकर्तुंवामेवान्विष्यते। द्रौपदीवाक्ये। हंजे किंमांअलीकवचनेनेसमाश्वासयसि। रिपोर्निधनंतावद्दृष्टंतांशत्रुनाशंनपश्यामीत्यर्थः। इदंशतशःशातंवारोनाख्या

हिकययासरसिजलधावितिव्यस्तरूपकं। तटाघातोजलाघितटहननं। मकरोजललजंतुभेदः। क्रीडाललितमकरोद्वितिपाठेयःक्रीडाललितंक्रीडारूपंविलासंचकारेत्यर्थः। त

सेदमस्त् कृष्णयांगे निहितां भूम्या सह श्रीस्त्वयि निवसता। सत्याः कृष्णामिति शेषः। एवमितरत्रापि· यदेकं शेषमवशिष्टं नाम दुर्योधनस्य ब्रवीषि। शेषग्राह्यं कर्म हस्तं तो वाच्यलिंग
इत्यवधेयं· तस्यैतान्यस्त्रि मत्पीतशोणितमम करयोः स्पृशा। हे कौन्तेय सुयोधनस्य रुधिरमिदं मत्यंगं निषिक्तं संबद्धमस्ति। निर्वहराम्यहं भ्रातः के·यदुक्तं तत्रैव। एवं प्रसारितानां तु बी
जादीनां समापनं। निर्वर्त्तेन क्रियते तन्निर्वहराम्यहमिति। द्रौपदीवाक्यं। आज्ञापयतु नाथः नाथ न केवलं स्मरामि नाथस्य प्रसादेन पुनरनुभवामि नाथ विस्मृतोयं व्यापारो मया
सांप्रतं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये· यस्य मोक्षे मोचननिमित्तं पार्थिवां तः पुरारिष्पांडुवैः क्षेपाच्चालनाद्दर्शक्षेपाद्वा निर्मुक्तकेशानि कृतानि। पार्थिवोत्र दुर्योधनः। त
याच दुर्योधनेन हतेन तदेतः पुरनार्यः ऽनिबद्धकेशाः कृता इति भावः। पुंडरीकाक्षः कृष्णः। आशास्ते स्वीकरोति। कृते त्यादि हे देव जनाति त्वां चिंतयित्वा पि जनो दुःखी न भवति· किंपुन

ईदृग्याद्दुःखी भवति। अपि तु न भवतीति भावः। कीदृशो। कृता गुरोः स्थूलद्रव्यस्य महदादेर्महत्तत्त्वबुद्धितत्त्वादेः पर्वतादेर्वा क्षोभेन परिणामेन संभूता व्यापिका मूर्त्तिस्त्रिनयनत्वादि
रूपा येन तं। यद्वा कृतो गुरुः पर्वतादिर्येन स तथा महदादेराकाशादेः क्षोभेन मिलनेन महाभूतसमष्टिना संभूता कृता स्थूलदेहमूर्त्तिः शरीरं येन स तथा। पश्चाद्विशेषणसमासः।
यद्वा कृतं गुरु कार्यद्रव्यं येन तादृशेन महदादिना कालाकाशादिना संभूता मिलिता मूर्त्तिर्यस्य तं। सामान्यकारणतो न स हि भगवान्वेदादिकर्त्तेति भावः। अत एव गुणिनं वेदादि
सृष्टियोग्यप्रपञ्चादिमंतं। यद्वा गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तैर्योगिनं लोकसृष्टिनाशस्थैर्यकारिणां। तथा च सत्त्वरजस्तमोरूपं गुणत्रयं सहकारि समासाद्य हरिहरहिरण्यग
र्भैरवतारैरयं भगवान्कार्य्यत्रयकर्त्तेति भावः। अजमजन्यं। अमरमनाशं। अचिंत्यं वाङ्मनसागोचरं। तदुक्तं यतो वाचो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सहेति। अयं च विशेषणसमासः। यो

हि संभूतमूर्त्तिः स कथमजः यो ह्यचिंत्यस्तस्य कथं चिंतेति॰ अविरोधस्तु दर्शितस्तत्रैव । जाबालिनाम्ना मुनिः । रामनाम्नाचा । धषक्रमेणमुखमाद्योपेयं तेन तथा । उत्तंभितउत्तोलितः । तीर्थं वारि॰
२० जाह्नवीप्रभृतिजलं॰ एतैस्तैः॰ अभिषेकाय संतीति शेषः । इहोच्यतां किमन्यदित्यनेन काव्यसंहारस्वरूपकनिर्वहणसंधिः । यदाह । वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार उच्यते । किंतु दद्यास्यैव । हृद्यो निषे
धो प्रकृतमर्थं गमयतः । पुनुषकारः पुनुषव्यापारः क्रोधांधैरर्थाः संयपांडवैरेव॰ पंचपांडवा अक्षता इत्यन्वयः । पांचाल्या निकारसिंधुर्मग्नदुर्नयेन विहितस्तीर्णः । प्रनुषोत्तमइति॰ पु
नुषेष्व उत्तम इति समासः । ननु पुनुषेषूत्तम इति । न निर्द्धारणाइति निषेधात्॰ न चानेन षष्ठीसमासनिषेधो न तु सप्तमीसमासनिषेधइति वाच्यं॰ तथासति षष्ठीसमासस्याप्राप्तेरेव
निषेधात् सर्वत्र सप्तमीसमासेनैवमयोगसिद्धेः तस्मान्पंचमीसमास एवायमित्यदोषः । सुकृतिनं पुराणं चेतं । अकृपणां कार्पण्यरहितं । अनुकंप्यातं न रोगेणापरिभ्रांतं वयमथास्यादेवं॰

लोकः पुत्रुषाषा पुष्पमित्यचतुरादौ साधितं हे भगवन् द्वैतं विनाऽद्वैतक्रमेण। पुत्रुषो त्वमभक्तिर्भवतु मम जनानामतिशोषः। पंडितगुरोषु। मंडितजनः विहितहृदयो दत्तचित्तः सा
नुरागो वा भवतु भयः सदा पुरापवान् प्रसाधितराजचक्रश्च भतत्यात विदग्धा नागराः स्तिग्धाः स्निह्यंतः तेषां योत्र वियोगो विश्लेषस्तेन दुर्मनायमानं मनो यस्य। तेन कविनेदं
विप्रलपितं। तदाह। काव्यानामितिति राजहंसाः राजश्रेष्ठा गताः राजवंश्याइतिपाठे राजानः इत्यर्थः। कीदृशाः काव्यानां किरातार्जुनीयं सुभाषितेषु क्तौ व्यसने येषां ते तथा।
ताभ्यां गोष्ठ्याः श्रवणनाशं प्राप्ताः। तथा च संस्कृतविता। नाहकानवन्यादृयोनसंसे वाधुनेति भावः। सत्नां सा धूनां वाचः पुनः गुरालवे र्गुर्णाकरोः श्लाघ्याः श्लाघ्या विषयाः स
कवीनां येषां गिरः सालंकारा रसोल्लासवक्राः सन्ति जवो मधुराः कोमलाश्च। नो सांगुरुणां नरं गुणाधिक्यमिदमस्ति यथा कामेप्सितानां मनीषितानां गुणानां रं भवतितयेत्य

यैः।अत्रैव चकवेरुपमा श्लेषः। मत्कविता या अव्यलंकारशालिता रसयोगिता च खु भावस्तिद्धैव। भगवत्प्रसादेन पुनर्गङ्गासागरयोगित्वमपि भवतु॥ तथा च काव्यलक्षणां समस्तामिहापि स्यात्तत्क
र्ते तया च कीर्त्तिर्विवर्धतां नाम प्रीतिलाभश्च स्यादिति। तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे। निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतं। रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्त्तिं प्रीतिं च विंदति। कतीह नाटकं बुधोऽस्कु
रं तिनोज्वलारसाः। मद्दीयबुद्धिरल्पिकाद्भुवेदतानशेषतः। नानाद्दरं ममहृतोन्नियतं तनुधमत्राधुनातनतया गुणादोषविज्ञाः। न्या ह्यंशिशोरपिसुभाषितमित्यमात्यपर्यंततोपिम
मरिष्यन्नमा द्विपधं। लब्धो दुर्लभशासनं सुरगणाग्ना मोमिरामो गुरौ विद्यावेशविभूषणोऽत्र पिशुभेछत्रेडमेधारितेये नायंसमभ्रहृ जातितिलकश्चंडेश्वरः पंडितोमीमांसे
करहस्य यश्च हृदयो दाता वदाता शपः। प्रासृतास्मावहितनगरी नागरी गीतकीर्त्ति विप्रेक्षिप्रं गुणाद मधिकं वेदपूर्वधरं तं। कैवर्त्तेनाम प्रत्येतन्न पाठ्यासनं सायमुच्चैराप सुवंगुणा

प्रयत्नं तु रामः एवंविधरत्नं। सोऽपि च पुरवासनगरे पदमाप प्रबुद्धे मीमांसको विमलकीर्त्तिपवित्रमूर्त्तिः। पुत्रं गदाधरमवाप गुणौरगाधं सत्त्वं त्रिकं गुणिगणाप्रथितामिमानं। अत्र सुत विद्याधर
मेघधीरं गुणौरनूनं सुहृताधिवासं। तं रत्न एवंविधरमाप पुत्रं सोऽपि प्रसिद्धं गुणिनां गुणेन। आदमं यमानपं धीरोऽलिभे सुतमरिन्दमं। श्रीजगद्धरनामानमनर्घ्यगुणशालिनं। विद्या छत्रे कु
लच्छत्रं धारितं येन धीमता। जगद्धरः सुकृगणो सोऽपि नैयायिकः कविः। येनापाठि कठोरगोतममतं वैशेषिकं खंडं डुनं येनाश्रावि सकोणपक्कान्यविवहं तत्पाणिनीयं मतं। छंदोऽल
करणं च प्रबुद्धमरतं येनाध्यगायि स्थिरं तेनानेन जगद्धरेण रसिकविना टीकाकृतेयं मुदा। नानालंकृतिसुन्दरीरसवती नानागुणाणां निधिर्नाना भावविभावनैकचतुराना ना
यिका र्थाधिका। टीकेयं विमलोऽगमे वरहितादोषेरशेषैरतस्तामेतामधिभूपपंतु कृतिनस्तेभ्यो नमः सर्वदा। यदि भवति प्रदीपं तमसमध्ये प्रमादः क्वचिदपि समहिम्ना सोधनी

यो महद्भिः। स्खलति गमनकारी प्रायशो नात्र चित्रं भवति च गुरुहेला भग्ना। लंबते पि प्रकारः। अश्रूत तपं रत्नधत्तं गुराशि शोन्नाताग्रु रागाच्छाद मयंति काचि। जगद्धंतस्य हृतो व्यरं सीत्यष्कोपमेको
वरहि प्यनेत्र॥ ॥इति महामहोपाध्यायधर्म्माधिकारिक श्री जगद्धरकृतौ वेणीसंहारटीकायां षष्ठोंकः समाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥वेणीसंहारटीका १३००